

Petr Čornej

Kořeny sporu o smysl české minulosti

Kdykoliv k nám v uplynulých padesáti letech pronikl svobodný vítr, byl jeho závan téměř automatickým signálem k explozi úvah a diskusí o smyslu českých dějin. Polemiky, řešící otázky historie, přítomnosti a perspektivy národní existence, se v letech 1945-1948 i 1968-1969 vedly na stránkách časopisů stejně urputně jako po 17. listopadu 1989. V exilových publikacích a disidentských samizdatech diskurs o vzrušující problematice nikdy neutichl a paradoxně nabýval na intenzitě v obdobích, kdy se tok času v českých zemích zdánlivě zastavil. Snad právě toto zvláštní klima nedějinnosti a nehybnosti provokovalo nespokojence k zamyšlením o osudových dějinných křižovatkách a milnících, ke zkoumání předností a nedostatků národní povahy i ke zpytování skutečných a domnělých vin. Fundované i méně znalé výklady tu však někdy ústily až v duševní sebetřýznění. Do pocitů bolesti a deziluze z úpadku národního bytí zaznívaly naštěstí i tóny naděje v jeho budoucí oživení. Ať již autoři podmanivých esejí, filozoficky laděných studií a střízlivých vědeckých pojednání přistupovali k úvahám nad dějinným údělem češství skepticky či s vírou v obrat, takřka vždy se vraceli k prvnímu vrcholu sporu, k názorovému střetnutí mezi T. G. Masarykem a Josefem Pekařem. Není divu.

Dvě velké postavy vědeckého a veřejného života konce minulého a počátku 20. století reprezentovaly a reprezentují dvě rozdílné koncepce. Filozof Masaryk viděl poslání českého národa v rozvíjení ideje humanity, již považoval za charakteristickou vlastnost české duše, za podstatu skutečného češství. V dobách, kdy se náš národ přidržoval humanitních ideálů, byl, podle Masarykova mínění, velký a zaujímal přední místo v Evropě. Naproti tomu Pekař tvrdil, že smyslem českých dějin je myšlenka národní, ba co více, že je jejich podmínkou, "bijícím srdcem jejich." Ze svého zorného pole však temperamentní historik nikterak nevyklučoval hodnoty nadnárodní, vše-

22

lidské. Na rozdíl od Masaryka akcentoval v zásadě pozvolný organický vývoj, směřující od prvních projevů národního sebeuvědomování k opravdovému národnímu vědomí, které však poskytovalo českému etniku záruku velikosti pouze tehdy, jestliže splývalo s osvětovým a mravním pokrokem ve světě. V obecné rovině vyhlíží spor Masaryka s Pekařem poněkud akademicky odtažitě a povrchního pozorovatele může zarážet, proč právě toto názorové střetnutí přerostlo v diskusi, jejíž trvání a význam nenacházejí v českém vědeckém a kulturním životě obdobu.

Otázka, zda smysl českých dějin spočívá v přibližování se předem dané ideji, resp. v její naplňování, nebo zda je skryt v nich samých a tkví v udržení a rozvoji národní existence, není však jen svárem mezi platónským stanoviskem Masarykovým a důsledným historismem Pekařovým. Je zároveň sporem o výklad minulosti, o její hodnocení, je hledáním odpovědi na problémy, které od 18. století vzrušují každou generaci a každého inteligentního člověka, jenž se znovu a znovu neodbytně ptá: Kdo jsme, odkud přicházíme a kam jdeme?

Pro český národ to byla od červánků obrození otázka mimořádně závažná. Nástup průmyslové revoluce, nekompromisně měnící mentalitu společnosti i jedince a drtící staleté tradice, jej zastihl v neplnoprávném postavení uvnitř podunajského soustátí, onoho nárazníku v exponovaném prostoru, ohrožovaném německou a ruskou rozpínavostí. Český jazyk a dějiny byly jeho hlavními znaky a současně i jediným zdůvodněním jeho existence v době rodící se industriální civilizace a občanské společnosti. Začátek procesu tzv. národního obrození je zároveň obdobím vzniku české otázky, ve skutečnosti celého komplexu otázek, provázejících nás až do dnešních dnů. Co dělat, aby se malý národ obklopený mocnými sousedy přiblížil úrovni nejvyspělejších národů a zaujal adekvátní místo v Evropě? Jakým způsobem a v jaké formě může české etnikum dosáhnout politické svébytnosti? Má se opřít o slovenské, mohutné, leč po všech stránkách zaostalé Rusko, nebo dát přednost životu, v rámci středoevropské federace? A nebylo by výhodnější pokusit se získat úplnou státní samostatnost a připomenout sobě i světu období zašlé slávy? Do odvážných snů se však okamžitě vkrádaly pochybnosti. Nešlo by v takovém případě vzhledem

k blízkosti a zájmům hlavních kontinentálních mocností o samostatnost víc než problematickou? Opět a opět, byť s různou naléhavostí, zaměštňovaly tyto otázky mozkovou kapacitu nejvýznamnějších českých myslitelů posledních dvou století. Čas od času se některé z nich jevíly vývojově překonané či dávno vyřešené, ale v průběhu doby se znovu, mnohdy nečekané, aktualizovaly a vyžadovaly odpověď. Jeden příklad za všechny. Ještě před několika měsíci by návrh na federaci středoevropských zemí působil nesmyslně a jeho stoupenci by vypadali jako donkichotští obdivovatelé minulosti. Na rozhraní osmdesátých a devadesátých let našeho věku se však stala realitou spolupráce Pentagonální iniciativy, tedy následnických států zaniklé podunajské monarchie! To jen potvrzuje, jak je středoevropský prostor živý a jak poměry v něm úzce souvisejí s rozmachem a krizemi státních útvarů na německém a ruském území.

Odpovědi na českou otázku se v různých dobách lišily. Přibližně od druhé třetiny 19. století je však jasně patrný trend navrhnout řešení na základě znalosti vývoje českých dějin. Historie se tak v souladu s antickým pořekadlem stala učitelkou života a historická argumentace součástí politických programů. V období vrcholícího romantismu, jehož pevnou součástí byl vypjatý historismus, šlo o jev obecně evropský, jenž však v českých podmínkách získával vyhraněné rysy. Zatímco anglickým, francouzským a ruským politikům sloužila poučení vyvozovaná z dějin k ospravedlnování velmocenského postavení a teritoriálních nároků, zatímco italský a německý národ zdůvodňoval odkazem na minulost potřebu politického sjednocení, stáli Češi před svízelným úkolem. Museli se vymanit z ponižujícího postavení, museli si vydobýt v podunajské monarchii politicky plnoprávné pozice a museli přesvědčit Evropu, která o nich věděla málo nebo nic, že do ní patří. Dovolávání se dávných zásluh a dějinného poslání je u národa, jenž, alespoň podle svých představ, kromě minulosti a jazyka nic nemá, natož silné, že pohledy na historii nutně deformuje. Anachronické projekce vlastních tužeb do minulosti a vytváření nových mýtů i tvrdošíjné lpění na nich, tedy symptomy romantického historismu, měly v Čechách tuhý život. Plným právem mluví Mojmír

Otruba o "ahistorickém historismu" druhé, jungmannovské, generace českých obrozenců, přizpůsobujících národní dějiny svým potřebám a cílům.

V tomto prostředí se objevil a vyzrál František Palacký /1798-1876/, rodák ze severomoravských Hodslavic, génius, jakých český národ mnoho neměl. A všestranně vzdělaný muž vykonal čin, na který česká společnost čekala. S vědeckou erudicí, na podkladě rozsáhlého pramenného materiálu a perem hodným romantického básníka napsal Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě, úchvatné dílo, při jehož četbě ještě dnes člověka slavnostně mrazí. Svými Dějinami, dovedenými k roku 1526 a přinejmenším srovnatelnými s obdobně založenými špičkovými díly západoevropskými, vybudoval Palacký filozoficky zakotvenou koncepci české minulosti, která měla i dosah politický. Palackého pojetí českých dějin vyrůstalo z různých zdrojů, které velký vědec přetavil v jednotný celek. Podněty Platóna, Herdera, Kanta a Hegela se tu prolínají s myšlenkami západoevropského liberalismu, odkaz evropských reformací s vkladem novověkých revolucí a osvícenský kriticismus i racionalismus s romanticko-obrozenskými představami.

Své pojetí založil Palacký na "věčném zákonu přírodním", jímž rozuměl princip polarity, vlastně "hegelovský" dualismus protikladných sil, uplatňujících se v přírodě i ve společenském životě. Základní antinomie vývoje, protiklad ducha a hmoty, nalézají analogii ve všech oblastech lidského působení: víra se střetává s vědou, svoboda s autoritou, demokracie s feudalismem a národnost s tendencí ke světové centralizaci. Hlavní polaritou určující směřování českých dějin je odvěký zápas mezi slovanským a germánským živlem. Střetávání germánství a slovanství, resp. češství a němectví, nechápal však Palacký pouze jako boj, vedený "mečem a štítem", nýbrž také "duchem a slovem", tedy jako vzájemné potýkání a ovlivňování, ústící netoliko ve vítězství nebo porobu, ale i v "smíření". I do této interpretace se promítl Palackého rozhled po evropské filozofické a historiografické produkci. Obdobný model /kupř. střetávání gallorománského etnika s Germány, pronikání Normanů na britské ostrovy/ se výrazně uplatňoval též

v soudobém liberálním francouzském a anglickém dějepisectví.

Zápas slovenství a germánství je v Palackého pojetí zároveň zápasem odlišných společenských systémů: demokratismu, jehož nositelem jsou Češi jako slovanský kmen, vysunutý nejvíce na západ, a feudalismu, vlastního Germánům. Čtenář nemůže být na pochybách, že demokratismus představuje princip hodnotnější, protože svobodnější než feudalismus, který je spojen s ujařmováním jednotlivce, společenských skupin i celých národů. Silně romanticky zabarvené úvahy o velkém slovanském dávnověku a vyšším poslání českého národa tvořily nyní stavivo dějinné koncepce. Ta zároveň sloužila jako účinná protiváha obdobně romanticko-nacionálně pojatých výkladů německých badatelů, argumentujících odvěkou historickou úlohu německého národa při šíření kultury ve střední a východní Evropě. Obraz domněle demokratických řádů slovanských odvozoval Palacký jednak z občinového vlastnictví, jehož existenci předpokládala u všech dávných slovanských kmenů, leč především jej sytil zněním podvržených staročeských památek /zvláště Rukopisu královédvorského a zelenohorského/, v jejichž pravost po celý život věřil. Německá kolonizace v průběhu 13. století znamenala nástup feudalismu v českých zemích a potlačení staroslovanského demokratického ducha, který ale nikdy úplně nezahynul. Znovu ožil v husitském hnutí, předznamenávajícím jak nástup velkých evropských reformací, tak tužby osvícensko-romantické epochy. Leč v bitvě u Lipan demokratický živel, reprezentovaný tábory a sirotky, podlehl aristokracii, která opětovně zavedla feudalismus a roku 1487 znevolnila svobodné sedláky. Demokratický duch, udržovaný příslušníky nepočetné jednoty bratrské, se už na dějinné scéně neprosadil a zotročený národ utrpěl potupnou porážku na Bílé hoře. Dlouho pak trvalo, než procitl z "hřbitovního klidu" a začal usilovat o naplnění svých práv. Na cestě k dokonalému lidství tak splývá úsilí českého národa s touhou veškerého lidstva po dosažení platónsky chápaného ideálu, spočívajícího v symbióze absolutní svobody, krásy a dobra. Ke konečnému cíli, který by ve svých důsledcích znamenal ztotožnění s Bohem /odtud Palackého termín božnost/, člověk nikdy nedospěje. Nicméně putování za tímto ideálem představuje podmínku věčné zdokonalitelnosti lidstva.

Palackého koncepcce českých dějin byla v jistém smyslu dovršením a usoustavněním historických úvah obrozenských generací, na řadě míst je však prolomovala a přinášela netradiční řešení. Interpretace české minulosti od slovanského dávnověku až do 13. století i pojetí pobělohorské epochy jako dlouhého spánku, z něhož národ v počátcích obrození konečně procitl, aby začal naplňovat předurčenou úlohu, odpovídalo názorům vlastenecké inteligence. Zdaleka ne každý však souhlasil s Palackého pohledem na dějiny 14.-16. věku. Až do Palackého vystoupení totiž většina obrozenců spatřovala vrchol české minulosti v období vlády posledních Přemyslovců a Karla IV., resp. v tzv. "zlatém věku" české kultury v éře rudolfinské. Na husitství se české obrozenské a převážně katolické prostředí dívalo osvícenskýma očima; vidělo v něm sice epochu vzepětí národní statečnosti a válečného umu, leč i projev náboženského fanatismu, nedůstojného člověka nové doby. Palacký, vychovaný v moravské českobratrské rodině a přicházející do Prahy oklikou přes Prešpurk a uherské nížiny, však dějiny 13.-16. století zásadně přehodnotil a z husitství učinil jejich úhel-
ný kámen.

Od vydání Dějin národu českého již česká veřejnost nikdy nezaujala ke své minulosti jednotný postoj. Katolicky smýšlející vzdělanci se s Palackého koncepcí nemohli plně ztotožnit a vinili i stále viní hodslavického rodáka z toho, že vnesl do českých řad rozkol v nazírání na nesmírně citlivé problémy, a tím národ duchovně oslabil. Pravda je však jiná a složitější. Palacký své pojetí českých dějin promýšlel a zpřecovával hlavně ve druhé třetině 19. století, kdy jeho generační vrstevníci byli už zralými lidmi s hotovými pohledy na život české společnosti. Přehodnocení národní minulosti je sice zaujalo, nikoli však bytostně oslovilo. Monumentální dílo mnohem naléhavěji promluvílo k mladším generacím, formovaným atmosférou revolučního roku 1848, dusným obdobím Bachova absolutismu a posléze jarou náladou táborového hnutí. Stačí uvést Karla Havlíčka, F. L. Riegra, bratry Grégry, Bedřicha Smetanu, Josefa Mánesa, Jana Nerudu a Svatopluka Čecha. Palacký tedy předjímal a spoluovlivňoval pocity, snahy a názory nastupujících pokolení, což je další důkaz jeho velikosti.

V průběhu šedesátých let většina českého národa novou koncepcí minulosti přijala za svou. Nevadilo přitom, že se původně jednotná vlastenecká společnost rozdělila v přístupu ke konkrétním politickým otázkám do dvou táborů: na staročechy, vedené Palackým a Riegrem, a mladočechy, v jejichž čele stanuli Karel Sladkovský a bratři Eduard a Julius Grégrové. Palackého pojetí českých dějin vyhovovalo víceméně oběma stranám. Všechny odlišné koncepce české historie, ať již šlo o konstrukce V. V. Tomka či Antona Gindelyho, zůstaly v Palackého stínu. Větší odezvy se později dočkal Francouz Ernst Denis, považovaný za následovníka v Palackého díle. Není to paradoxní? Český národ tvořený z 95 % katolíky, i když z velké části pouze matrikovými, přijal pohled výrazně evangelicky zbarvený. Reakce české společnosti však měla svou logiku. Etnikum usilující o politickou svébytnost se nemohlo dovolávat katolických interpretací minulosti ani se identifikovat s vyhraněným katolicismem, nosným ideovým sloupem habsburského, resp. rakouského centralismu. I to byla příčina, proč se v jazykově českém prostředí nesetkala novodobá katolická historiografie s výraznějším ohlasem. Palackého historické výklady vyhovovaly představám konstituovaného českého národa o sobě samém a přerůstaly tak v politický program. Dějepisec Palacký se zákonitě stal i politickým vůdcem a obrozená česká společnost jej ctíla jako svého "otce".

Na rozdíl od koncepce české minulosti, která víceméně zůstávala konstantní, se Palackého politický program přizpůsoboval konkrétní situaci. V roce 1848 hájil uznávaný historik, opíraje se o své filozofickodějinné teorie, zásady přirozených práv národních celků, včetně českého národa: "Právo národův jest skutečné právo přírody, žádný národ na zemi nemá právo žádat, aby k jeho prospěchu soused jeho sám sebe obětoval, žádný není povinen, pro dobré souseda svého, sebe sám zapřítí neb obětovati. Příroda nezná žádných ani panujících ani služebných národův." V rozporu s tímto citátem se některak neocitalo přesvědčení jeho autora o setrvání českého etnika v rakouském soustátí, v němž Palacký spatřoval nutnou protiváhu Ruska a sjednocujícího se Německa i vhodnou ochranu zájmů malých středoevropských národů. Odtud plyne i známý Pa-

lackého výrok, že "kdyby státu rakouského nebylo již od dávna, musili bychom v interesu Evropy, ba humanity samé přičinití se co nejdříve, aby se utvořil." Velký historik si tehdy ovšem představoval podunajskou monarchii jako dobrovolný svazek politicky plnoprávných národů a usiloval o její proměnu ve skutečnou federaci. Bezvýsledně. V souvislosti s rýsujícím se rakousko-uherským vyrovnáním, jež by znamenalo vítězství principů historického práva při vědomém opomenutí požadavků slovanských národů, však své názory modifikoval. Na stránkách proslulé práce Idea státu rakouského /1865/ sice nadále horlil pro přirozené právo národů, ale přece jen připouštěl možnost představby soustátí na podkladě kombinace národnostních, historických, geografických a ekonomických prvků. Ani tentokrát neuspěl. Rakousko-uherské vyrovnání se roku 1867 stalo skutečností, s níž se Palacký do smrti nesmířil. Zklamání čiší i z jeho posledního nástinu českých dějin v Doslovu z roku 1874.

Česká politika musela na změnu situace reagovat. S ohledem na způsob rakousko-uherského vyrovnání i na zájmy vlivné české aristokracie se chopila historickoprávních argumentů a požadovala obnovení svébytného českého státu v rámci habsburské monarchie. Kdyby k tomu došlo, stalo by se podunajské soustátí federací tří celků: rakouských, uherských a českých zemí. Rok 1871 přinesl opět zmar českých tužeb, poněvadž trialistická koncepce narazila na odpor rakouských, maďarských i německých politiků. Nicméně přes tuto porážku setrvala většina českých politických představitelů až do první světové války na principu historicky zdůvodňovaného státního práva /argumenty jim dodávala publikace Josefa Kalouska České státní právo, poprvé vydaná v osudném roce 1871/ a domáhala se jeho realizace. Na rozbití podunajské monarchie téměř nikdo vážně nepomýšlel. Státoprávní idea se stala pevnou složkou českého politického myšlení, stejně jako byly Palackého dějinné názory důležitým pilířem národního vědomí. Z těchto principů se pak po všechna zbývající desetiletí 19. věku odvíjely diskuse o smyslu české minulosti a přítomnosti.

Palackého vznosnou a filozoficky podloženou interpretaci českých dějin stíhal ovšem pozvolna osud všech podobných národných koncepcí. Mnozí ji velebili, dovolávali se jí, popu-

larizovali její zásady, ale tím ji zároveň preparovali a rozmělnovali. Na Palackého Dějiny odkazovali ve svých projevech mladočeští i staročeští politikové, postřehy a poznatky z nich čerpali publicisté celonárodního i lokálního významu, inspirovali se jimi výtvarníci i literární tvůrci z okruhu májovců, ruchovců a lumírovců. Vědecký zřetel k české minulosti se z politických a uměleckých interpretací vytrácel a Palackého myšlenky se stávaly majetkem národa v zkrácené a zplanělé podobě.

Smrt autora Dějin národu českého byla jednou z významných událostí, kterými se na rozhraní sedmdesátých a osmdesátých let takřka symbolicky uzavírala éra národního obrození. Palackého skon zároveň uvolnil ve vědě i politice síly a tendence, jejichž nositelé nepovažovali za slušné ani žádoucí vystoupit proti mínění "otce národa" ještě za jeho života. Romantismus v umělecké i vědecké sféře ustupoval ze scény, což se bezprostředně týkalo též historiografie. Nejpozoruhodnější osoby mladé badatelské generace, rozšiřující si vzdělání v cizině, si uvědomovaly důležitost obrození a zásluhy jeho hlavních představitelů, avšak české poměry hodnotily kritičtěji než lidé doma. Neuspokojovala je zejména česká provinciálnost a obrozené chápání vědy a humanitních oborů zvláště. Půdu pro neodvratné střetnutí přežívajících romanticko-vlasteneckých přístupů s moderními vědeckými proudy, připravilo, vedle odchodu vůdčích obrozených zjevů, především rozdělení pražské univerzity na českou a německou /roku 1882/. Na české filozofické fakultě se brzy zformovala skupina mladých profesorů, negujících tradiční podřizování vědecké práce vlasteneckým ideálům. Zápas o svébytnost vědecké činnosti s obrozenou představou badatele záhy nabyl dramatické formy v bojích o Rukopisy královédvorský a zelenohorský.

Podezření o pravosti těchto údajně staročeských památek vyslovovali někteří badatelé již dříve, ale všechny pochybnosti se rozbíjely o autoritu Palackého, Tomka a hlavně o argument, že námítky pronášejí převážně Němci a Židé. Vlastní popud k střetnutí, které vzplálo v roce 1886, dal jazykovědec Jan Gebauer, iniciační a organizační úloha však připadla pro-

fesoru filozofie T. G. Masarykovi /1850-1937/. Vcelku logicky. Na pražskou univerzitu přišel z jižní Moravy přes Vídeň a ne-svazovaly jej proto tradice a přílišné ohledy na české prostředí. Na straně odpůrců Rukopisů se velice angažovali též historik Jaroslav Goll a jeho přítel, estetik Otakar Hostinský. Mladé české a staročeské listy rozpoutaly proti nim zběsilou kampaň a obviňovaly protivníky pravosti ze zrady národních zájmů a kosmopolitismu, leč neoprávněně. Masaryk, Goll, Gebauer i Hostinský se přesvědčivě hájili tvrzením, že skutečně vyspělý a kulturní národ se neobejde bez moderní vědy, musí se umět kriticky vyrovnat se sebetrpčí i sebebolestnější skutečností a nemůže budovat své představy a programy na falzifikátech, ani kázat o morálce, porušuje-li její základy. Příslušníci této skupiny se nechovali "zrádně" ani nevlastenecky, nahlíželi však českou otázku již v širokém evropském, ba světovém kontextu a z Palackého díla akceptovali především myšlenku o splývání národního úsilí s všelidskými snahami. Dosavadní životní zkušenosti jim potvrzovaly, že má-li se český národ zařadit do vyspělé Evropy, musí dosáhnout odpovídající úrovně ve všech sférách činnosti. Nostalgické opраšování překonaných obrozenských stereotypů a receptů pokládali za brzdu a doporučovali rozchod se vším, co neobstálo v prověrce času, byť to byly třeba celé pasáže z Palackého Dějin. Jejich první část důkazy o podvrženosti staročeských památek v podstatě antikvovaly. Historikové museli výzkum nejstarší české minulosti začít znova. Navíc je čekalo obtížné prověřování celého Palackého díla i průkopnická práce tam, kde autor Dějin odložil pero. A zde se cesty T. G. Masaryka a Jaroslava Golla rozešly.

Hlavní důvod spočíval v odlišném chápání pozitivismu, určujícího vědeckého směru, z něhož oba badatelé vycházeli. Pozitivisté odmítali romantismus a vraceli se do jisté míry k podnětům osvícenského kriticismu a racionalismu. Z důvěry ve schopnosti lidského rozumu se zrodila pozitivistická představa objektivní vědy, jejímž prostřednictvím člověk bezpečně pozná realitu a odkryje podstatu a směr vývoje. Mají-li vědci splnit své poslání a usnadnit lidstvu úděl, musí opustit neplodné metafyzické spekulace a soustředit se výhradně na to, co je dané, zjistitelné a verifikovatelné, tj. pozitivní.

Naděje vkládané v sílu rozumu a přesvědčení o poznatelnosti reálného světa pramenily, stejně jako optimistické iluze o nepřetržitém lineárním pokroku, z dosažené vysoké úrovně techniky a překotného rozvoje průmyslové civilizace. Náplň a smysl vědecké práce spatřoval pozitivismus v evidenci, utřídění a popisu faktů, resp. v jejich objektivním vyhodnocení. Svým důrazem na "nezaujatou" a "neosobní" vědu reflektoval především úspěchy přírodních a technických oborů, nalezl však odezvu i v humanitních disciplínách, usilujících precizovat svá poznání a přiblížit se vědám exaktním. Onu známou tenzi mezi techniky a badateli v humanitních vědách zplodil právě pozitivismus. Už August Comte, jeden z otců pozitivistické metodologie, většině humanitních oborů nedůvěřoval a vymezil jim toliko úkol registrovat údaje o dílčích faktorech vývoje. Úlohu vyvozovat z těchto zjištění závěry obecnější povahy a odhalovat zákonitosti a směr cesty lidské společnosti vykazoval pouze filozofii a sociologii, zaujímajícím v pyramidálně uspořádané soustavě věd místo nejvyšší.

Určité napětí mezi Masarykem a Gollem bylo tedy podmíněno rozdílným postavením společenských věd v Comteově klasifikaci. Filozof Masaryk, od mládí inklinující svými badatelskými zájmy k sociologii, sdílel Comteův názor a historiografii chápal jako pomocnou disciplínu, dodávající královnám věd potřebný materiál.

Jaroslav Goll /1846-1929/ se na vztahy mezi humanitními obory díval jinak. Filozofii dějin sice zcela nezavrhoval, ale pokládal ji v dané fázi výzkumu českých dějin za předčasnou. Praxe ho přesvědčovala, že filozofové a sociologové nakládají s poznatky historiků volně a interpretují je v duchu aktuálních potřeb společnosti či určitého politického programu. Takový postup považoval za krajně nevědecký, poněvadž vnášel do minulosti hesla budoucích věků, a tím ji, ať již vědomě či podvědomě, zkresloval. "Dějiny nikoho neučiní pesimistou, ani optimistou." říkával Goll s oblibou a trefně tak charakterizoval svůj skeptický poměr k efektním filozofickohistorickým konstrukcím. Osobně se snažil vykládat dějiny z historie samé, tj. striktně se držel kriticky prověřených údajů, obsažených v dochovaných pramenech. Z tohoto důvodu dával přednost pracným

analytickým studiím před vznosnými, leč nedokonalými a neúplnými syntézami. Ideální syntézu historických poznatků si sliboval od kulturní historie, která v jeho vizích propojovala v jeden celek výsledky dějepisu politického, hospodářského, sociálního, náboženského, právního, vojenského, ale i dějin výtvarných umění, hudby a literatury v duchu teze, že "historie jest jen jedna, jako život je pouze jeden." Vyznával tedy, aniž o tom mluvil, pozitivistickou teorii faktorů, jejichž souhrn a vzájemné působení podmiňují a dynamizují vývoj lidské společnosti.

Hlavním cílem, který si Goll uložil, bylo nejen překonat romanticko-obrozené stadium dějepisectví a provést kritickou revizi díla Františka Palackého, nýbrž i rozvinout jeho přínos a podněty. Na takto vymezený úkol jedinec nestačil a Goll proto začal se systematickou výchovou mladé generace dějepisců. V tomto směru dosáhl úspěchu. V průběhu dvou desetiletí na přelomu 19. a 20. věku debutovalo na vědecké scéně mnoho vynikajících historiků, jádro pověstné Gollovy školy. Uvedme pouze několik z nich: Jaroslav Bidlo, Václav Novotný, Josef Pekař, Josef Šusta, Julius Glücklich, Gustav Friedrich, J. B. Novák, Max Dvořák, Kamil Krofta, L. K. Hofman, Rudolf Urbánek, Z. V. Tobolka, Zdeněk Nejedlý, Vlastimil Kybal, Jan Slavík, Jaroslav Werstadt a Václav Vojtíšek. Co jméno, to pojem v dějinách českého dějepisectví.

Prověřování a korigování Palackého výkladů, zatížených hlavně v partiích o 7.-13. století vírou v Rukopisy a romantickými iluzemi, pokračovalo pomalu a vyžadovalo trpělivou práci, z níž se jen pozvolna nořily kontury nových poznatků. Jedno bylo jisté. Mýtus staroslovanské demokracie padl a Gollovým žákům se naopak ukazoval význam tzv. německé kolonizace, která znamenala zásadní hospodářský, právní, sociální a kulturní zvrat v českém vývoji. Rovněž výzkumy jiných období potvrdily, že do Čech přicházely podněty z vyspělejších západních oblastí německým prostřednictvím. Vlastenecké uši neslyšely tyto a podobné výklady právě rády. Leč obrysy nové ucelené koncepce českých dějin zatím nešlo, přes řadu dílčích úspěchů, ani zahlédnout. Také proto, že dochované prameny, o něž se bádání Gollových žáků takřka výhradně opíralo, nejsou úplné

a směrem do minulosti jich zpravidla ubývá. Historikové i jejich čtenáři se prostě museli vyrovnat s tím, že jejich poznání není celistvé a dokonalé. Neetická skepse patřila k symptomatickým rysům Gollovy školy a sám její zakladatel řešil problém nezavršeného poznání elegantně. Tam, kde ho prameny opustily, učinil ve výkladu pověstné tři tečky. Víme již, že Goll nepřistupoval k Palackému pouze s jednostrannou kritičností. Oceňoval především způsob, jakým se Palacký vyrovnal s husitstvím a veden pietou k velkému předchůdci dospěl k rozhodnutí naplnit jeho vědeckou závěť. Autor Dějin národu českého, nemaje dostatek chuti ani času, totiž neprostudoval dokonale teologickou literaturu husitské doby. Goll sám se ponořil do pročitání pramenů spojených s počátky jednoty bratrské, vydal nejdůležitější kroniky husitského období a několik svých žáků, mezi nimi Kroftu, Urbánka, Nejedlého, Hofmana a Kybala, orientoval k poznání teologické problematiky 14.-16. století. Husitství zůstávalo pro Golla a jeho žáky úkolem i výzvou.

Ačkoli Gollovo pojetí historikovy práce znamenalo v našich podmínkách zásadní převrat, který nemohl uniknout žádnému zasvěcenému pozorovateli, nebyl Masaryk výsledky české historiografické produkce zvláště nadšen. Dějepisectví totiž připisoval jinou roli a jiné poslání než Goll. Analytické studie, opatřené důkladným poznámkovým aparátem, a několikasetstránkové monografie o dílčích problémech nebyly právě tím, co od historiků žádal. Činnost Gollovy školy se však kolem roku 1890 teprve rozbíhala a syntetická zpracování jednotlivých epoch českých dějin byla hudbou budoucnosti. Masaryk však chtěl výsledky hned. Potřeboval je ke své argumentaci. Z pozic filozofa a sociologa spatřoval totiž ve vědě nejen nástroj poznávání, ale i ovlivňování společenských procesů. Výsledkem tohoto přesvědčení byla pak jeho přímá politická aktivita.

Na prahu devadesátých let reprezentoval Masaryk spolu s Josefem Kaizlem mezi mladočechy tzv. realistický proud, jehož principy konvenovaly i Gollovi: pozitivní práce ve všech oblastech života, zvláště ve vědě a kultuře, rozvážný, leč důsledný postup k federální přeměně monarchie a uplatnění svobodomyšlných zásad ve státní správě. To byla nosná alternativa k romantickému a "boucharonskému" radikálnímu nacionalismu

a státoprávníctví bratří Grégrů. V roce 1891 dosáhla mladočeská strana obrovského volebního vítězství, podlomila pozice staročechů a stala se rozhodujícím představitelem zájmů českého národa. Masaryk získal poslanecký mandát, ale brzy mladočeské řady opustil, protože v nich nenalézal dostatek prostoru pro své názory. Zachoval se předvídavě. Obrozenská éra mizela v minulosti a bylo pouze otázkou času, kdy se z mladočeské strany, soustřeďující příslušníky všech vrstev národa, začnou odštěpovat různé názorové směry. Už od roku 1878 existovala československá sociální demokracie, sdružující uvědomělé dělnictvo, a na prahu devadesátých let zesílilo mládežnické pokrokářské hnutí. A mladočeši pracovali starými metodami, jež svého hlavního cíle nedosáhly. České země byly nejvyspělejší a nejprůmyslovější oblastí podunajského soustátí, ale politická svébytnost českého národa ležela pořád v nedohlednu. Osamělý politik Masaryk zamýšlel české společnosti předložit ucelený návod, jak tento nevyhovující stav změnit. A hle! Ač soustavně varoval před nebezpečím upřílišněného historismu, založil svůj politický program právě na poučení z dějin. Pro střízlivého Golla, razícího postulát čisté objektivní a nezávislé vědy, jejímž smyslem je poznávání pro poznání samo, byl Masarykův postup nepřípustnou manipulací. Rok 1893, kdy Masaryk namísto Athenaea začal vydávat populárnější pojatou revui Naše doba, je také rokem definitivní roztržky obou mužů. Urychlil ji známý Macharův výpad proti dílu mrtvého básníka Vítězslava Háška. Macharovi poskytl prostor v Naší době Masaryk a to Golla, velkého Háškova obdivovatele, rozzlobilo a urezilo.

Na stránkách Naší doby začal Masaryk záhy zveřejňovat dlouhou sérii úvah, jež pak vydal v podobě samostatných publikací. Po České otázce /knižně 1895/ následovala Naše nynější krize /1895/, Jan Hus /1896/, Karel Havlíček /1896/ a Palackého idea národa českého /1898/. Nejvýznamnější z nich je bezesporu Česká otázka. Nikdy to nebylo a ani dnes není lehké čtení. Podtitul Snahy a tužby národního probuzení naznačuje, že autor podává rozbor českého vývoje v předešlých sto letech. Jeho práce je však víc než pojednáním o obrozenské epoše. Masaryk tu především zformuloval vlastní filozofii českých

dějin, vyvodil z nich závěry pro budoucno a zároveň drtivě zkritizoval staročeskou i mladočeskou politiku.

Čtenář se však brzy zarazí. Jaké překvapení?! Odpůrce pravosti Rukopisů a protivník romantismu se v zásadě vrací k Palackému! Masaryk v České otázce užívá namnoze stejných kategorií a termínů jako Palacký a shodně či podobně je vymezuje: humanita, božnost, slovanství, češství. Jak patrně, nevystavěl rozdílný názor na Rukopisy mezi oběma muži nepřekonatelnou zed. Podstatné bylo příbuzné filozofické východisko a přesvědčení, že rozkrytí dějinných tendencí pomůže národu při volbě perspektivní cesty do budoucna.

I když byl Masaryk v řadě svých rysů pozitivistou, některými svými myšlenkami se proti pozitivismu obracel. Goll dobře postřehl sklon svého kolegy k metafyzickým spekulacím, jež se s důsledným pozitivistickým scientismem neshodovaly. Centrálním bodem Masarykova myšlení totiž byla, stejně jako v případě Palackého, platónsky pojatá idea Boha. Reálný svět je v této koncepci pouze nedokonalým odrazem ideálního světa, a to jak v celistvosti, tak v jednotlivostech. V uspořádání světa neexistuje nahodilost, projevuje se v něm "plán prozřetelnosti" a úkolem filozofů je tento plán odhalovat. Není náhodné, že Palacký a Masaryk se v daném bodě blížili k středověkému filozofickému realismu, z jehož principů vycházeli husitští myslitelé i jednota bratrská! Z ideálního světa, dokonalého pravzoru odvozuje Masaryk i své pojetí národa. V souladu s Palackým /a Herderem/ ho chápe jako věčnou kategorii a akceptuje názor, že každému národu určila prozřetelnost uskutečňování určité ideje. Každý národ tak participuje svým dílem na stavbě vznosného chrámu člověčenstva, budovy, která přibližuje lidstvo Bohu.

Stručná a nutně zjednodušená rekapitulace Masarykových tezí naznačuje, že se autor České otázky nemohl s Palackým zásadně rozejít ani v úvahách o smyslu národních dějin. Pomíne-li princip střetávání češství a němectví, jehož platnost Masaryk omezil, je tomu skutečně tak. Smysl českých dějin a národní existence spočívá podle Masaryka v realizaci humanitního ideálu, v němž lidství a zbožnost, resp. božnost /"humanita je božností"/, splývají. Česká otázka vždy proto byla

41

a zůstává otázkou náboženskou, byť nikoliv ve věroučném slova smyslu. Kdykoliv národ naplňoval humanitní ideály, plnil své nejvlastnější a prozřetelností dané poslání. Bylo tomu v české reformaci 15. století, zvláště v myšlení a konání Jana Husa, Petra Chelčického a jednoty bratrské. Po Lipanech a především po roce 1487, kdy šlechta znevolnila selský lid /Masaryk zde přejímá jeden z kardinálních Palackého omylů; tzv. druhé nevolnictví se prosadilo až v letech 1648-1781/, nastal úpadek humanitního ideálu, úpadek dovršený pobělohorskou katolickou protireformací. S katolicismem tedy, tvrdí Masaryk, český národ nemůže spojovat naděje a měl by se s ním co nejdřív rozejít. Ani to není heslo původní. Stejně agitovali už kolem roku 1870 mladočeští radikálové typu Josefa Baráka.

Teprve obrození oživilo po dlouhé cézuře humanitní myšlenky české reformace 15. století a dokázalo vrátit národ na cestu opravdového češství. Výklad o navazování obrozenců na přerušené ideály Husa, Chelčického a jednoty bratrské tvoří páteř Masarykovy filozofie českých dějin. Zjevnou diskontinuitu a neorganičnost svého pojetí národní minulosti vysvětluje Masaryk originálně. Ideál humanitní obrodili v české společnosti příznačně lidé ovlivnění reformačním odkazem /Jan Kollár, František Palacký a P. J. Šafařík/, kteří do Čech přišli z moravského a slovenského prostředí, mravně čistšího než je prostředí české. I to ovšem vydalo spřízněné duchy, orientující národ správným směrem: Josefa Dobrovského a Karla Havlíčka Borovského. Vývoj národního sebeuvědomování v 18. a 19. století definuje Masaryk zřetelně: "Od všeobecného, a tudíž i méně určitého, od humanity pokračovali jsme ke slovanství a konečně k češství... Jako dítě neví o sobě, teprve mladík a dorostlý, tak od humanity Dobrovského, od humanity a slovanství Kollárova a Šafaříkova, nabývali jsme v Palackém a Havlíčkovi sebe. Proto svět ostatní se nám ztráceti nemusí ani nemůže."

Kdo tuší na konci realizátorů skutečného češství Masaryka, nemýlí se. Také autor České otázky přišel do Prahy přes Brno z německy hovořící Vídně /Palacký z Uher, kde se narodil Dobrovský; Šafařík žil v Novém Sadu, ale studoval, podobně jako Kollár, v Durynsku/, rád zdůrazňoval, že se cítí Slovákem,

byť Slovákem moravským, a že pochází z chudých poměrů. To je zvláště důležité, poněvadž Slováci jsou sice chudí, ale jejich chudoba má kladný vliv na jejich charakter a opravdovost obrodných snah; navíc leží ze všech Slovanů nejbližší k Rusku a jsou geopolitickým srdcem Slovanstva. Koncepce čechoslovákismu, jednotného národa Čechů a Slováků, rýsuje se tu, v návaznosti na obrozence dávno před propuknutím první světové války.

Národní probuzení je v Masarykově České otázce historicky neuzavřeným a nezavršeným jevem, stále ještě nedosáhlo svého logického cíle: politické svébytnosti národa. Její uskutečnění bude nejpříhodnější ve federalizovaném Rakousku. K realizaci vytoužené mety nabízí Masaryk v podstatě klasický obrozenský recept: usilovnou systematickou práci, nepřetržité sebevzdělávání a kulturní vzestup. To ale nebylo ani v roce 1895 nic překvapujícího, neboť podle stejných zásad pracovali i Goll a Hostinský, kteří jinak s filozofickodějinnými konstrukty svého bývalého přítele a spolubojovníka nesouhlasili. Zásadní novum však Masaryk přece jen přináší. Česká otázka není v jeho chápání pouze otázkou nacionální a kulturní, jak se jevila dosud, nýbrž i otázkou sociální. Hrozivě se vyhrocující sociální poměry Masaryka znepokojovaly /odtud pramení ono důrazné volání po odčinění roku 1487/ a způsobu jejich řešení věnoval dokonce rozsáhlý spis /Otázka sociální vyšla v Praze roku 1898/.

Staročeši a mladočeši sociální problémy nedoceňovali. Vůči takové zaslepenosti nezůstal Masaryk netečný. Dosavadní politika nejstarších českých stran neodpovídala dle něho požadavkům moderní doby, poněvadž uvízla v sítěch liberalismu, onoho dědictví Velké francouzské revoluce, založené na racionalismu a absenci náboženského citu. Tím, že liberalismus proklamuje plnou názorovou svobodu a volnou soutěž myšlenek /pochopitelně při respektování právních zákonů občanské společnosti/, víceméně spoléhá na samovývoj, v němž se nejlepší a nejprogressivnější tendence vždy dříve či později prosadí. Liberálové neztrácejí čas budováním velkých koncepcí a jejich srovnáváním a hodnocením, měřítkem úspěšnosti je praxe. Lpění na liberálistických principech v politice však podle Masarykova soudu českému národu kýžený efekt politické svébytnosti a sociálního klidu nepřineslo. České etnikum proto musí před sebou vidět nejen pevný cíl, ale musí znát především cestu, jak k němu

dospět. Bez pevné vůdčí koncepce se v žádném případě neobejde. Realizace humanitních ideálů a dosažení politické svébytnosti nejsou tedy možné bez rozchodu s bezzásadovým a mezi skutečnými hodnotami nerozlišujícím liberalismem, jehož prvního českého představitele Masaryk ne zcela právem shledával v Josefu Jungmannovi a jeho pokračovatele v předácích mladočeské strany. Tato vlivná síla nedokázala nic jiného než nadále hrát na národní strunu a doufat, že jednou dostatečně zazní v politickém mnohohlasu podunajského soustátí a přesvědčí o oprávněnosti českých požadavků. Masaryk ovšem nevěřil, že by se v daných poměrech mladočeši mohli prosadit. Český národ potřeboval znát klíč k budoucnosti hned, jinak mu podle Masaryka hrozilo, že zabředne v duchovním marasmu a jeho zpoždění za vyspělým světem vzroste.

Jak je patrné, formuloval Masaryk smysl českých dějin tak, aby objasnil východisko a hlavní body svého politického programu. Když na těchto zásadách založil v roce 1900 Českou stranu lidovou /realistickou/, za níž pak dvakrát obdržel poslanecký mandát do říšské rady, nesetkala se činnost nové politické organizace s větší odezvou veřejnosti. A to přes nesporný mravní kredit, který Masaryk získal mezi studující mládeží. Realistická strana sdružovala převážně příslušníky inteligence, počet jejího členstva byl však zanedbatelný. Spíše než politická strana to vskutku byla "Masarykova sekta".

Rychlá sociální a názorová diferenciacie české společnosti, vznik nových politických stran v letech 1894-1900 i logický pokles mladočeské prestiže potvrdily Masarykovu předvídavost. Jeho analýzy a závěry poskytovaly nyní návod, jak si počínat v situaci, kdy česká společnost prožívala krizi, způsobenou rozkolísáním a rozpadem tradičních hodnot, změnou životního stylu i nástupem nových myšlenkových a uměleckých proudů. Svět přestal být přehledně uspořádaný a na přelomu století se jevil jako labyrint nejrůznějších protikladných i vzájemně se prolínajících a doplňujících se tendencí, v nichž jednotlivec ztrácel orientaci a jistotu. Liberalismus se svým přesvědčením, že svoboda jednotlivce je zárukou svobody celé společnosti, mu v názorové změti recept neskýtal. Masaryk, obávající se mimo jiné i rozkladného mravního vlivu dekadence a dalších směrů

fin de siècle na psychiku mládeže, podával prostřednictvím svých spisů pomocnou ruku též dospívajícím. Někteří přemýšliví studenti ji stiskli /kupř. sedmnáctiletý Zdeněk Nejedlý, který si Českou otázku okamžitě zakoupil a přečetl/, jiní reagovali chladně a hledali oporu v jiných koncepcích. Nejostřeji však Masarykovy myšlenky odmítli čeští politikové a vědci. Terčem jejich polemických útoků se stalo jak pojetí liberalismu, tak ústřední teze Masarykovy interpretace českých dějin.

Publicista Antonín Hajn /1868-1949/, účastník pokrokářského hnutí a později vůdce radikálně pokrokové strany, nesouhlasil v Pelcových Rozhledech s Masarykovým nedostatečným rozlišováním mezi zájmy českého národa a rakouské říše. Ze známých politiků reagoval nejobsáhleji bývalý Masarykův kolega Josef Kaizl /1854-1901/. V knížce České myšlenky, vydané roku 1896, zpochybnil tvrzení o názorovém sepětí české reformace s obrozenskou epochou a postavil se na obranu Josefa Jungmanna i evropského a českého liberalismu. Z Gollových žáků vystoupil jako první jednadvacetiletý student Ladislav K. Hofman /1876-1903/ v neprávem opomíjeném článku, který roku 1897 otiskl Studentský sborník. Fundovaně v něm doložil, že Dobrovskému byly ideály české reformace 15. století vnitřně cizí. Hofmanova kolegu Zdeňka Nejedlého oslovil sice mravní apel České otázky, avšak jeho úsudek o návaznosti bratrství a obrození byl nemilosrdný. Jaroslav Goll, na jehož stanovisko se čekalo, mlčel. Svůj nesouhlas dal najevo jen kratičkou poznámkou pod čarou v jubilejní úvaze o Palackém, publikované v Českém časopise historickém /1898/. Kdyby s Masarykem diskutoval, veřejně by přiznal, že příkládá spekulacím autora České otázky vědecký význam. Na "Pastýře", jak se Masarykovi v pražských kruzích říkalo, měl názor jasný. Co si myslí o jeho vědeckých metodách, pak Goll zřetelně pověděl v obsáhlé analýze Masarykovy Otázky sociální. Nejoblíbenější Gollův žák Josef Pekař /1870-1937/ však nebyl zvyklý stát stranou. S ohledem na svého učitele se k České otázce samostatně nevyjádřil, ale příležitost projevit své mínění našel. V nazírání na nejspornější problém se nelišil od Kaizla a Hofmana, nicméně jeden velký klad Masarykovi rytířsky přiznal. Jako znalec Palackého díla nemohl přehlédnout, že nikdo nemá pro autora Dějin národu

Pekař

45
českého takové vnitřní pochopení jako Masaryk.

Spor mezi "gollovci" a Masarykem na rozhraní století ještě nepropukl a několik jisker, přeskočivších mezi oběma stranami, nestačilo k založení požáru. Blížící se střetnutí však neklamně signalizovaly půtky mezi Pekařem na jedné straně a Masarykem i Herbenem na straně druhé o historický význam Husa a husitství. Zatímco Pekař charakterizoval husitské hnutí jako projev středověké mentality a v Husovi viděl dobrého katolíka, mravně převyšujícího své kostnické soudce, hájila Masarykova skupina rezolutně pojetí obsažené v České otázce.

Plameny sporu se plně rozhořely až v roce 1910. U příležitosti šedesátin T. G. Masaryka publikoval jeho přívrženec a překladatel prací Ernsta Denise, historik Jindřich Vančura /1856-1936/ v České mysli /1910/, stať O vlivu Masarykově na dějinné nazírání u nás. V ní představil Masaryka jako myšlenkového dědice Palackého i neúnavného bojovníka proti katolické reakci v osmdesátých a devadesátých letech, kdy se staročeši spojili s konzervativní aristokracií a mladočeši dali přednost cyrilometodějským tradicím před progresivním odkazem husitským. Ještě ostřeji pak formuloval své názory v pojednání Čím se Masaryk zavděčil českému dějepisu, zveřejněném ve sborníku T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám /1910; expedováno 1911/. Vančura zde publikoval provokativní výrok, že pro český národ mají větší význam filozofickodějinné úvahy Masarykovy než povytce odborné a širšímu publiku nic neříkající práce Jaroslava Golla a jeho žáků. I po tomto přímém útoku setrval Goll, právem se obávající vševy publicistického kolbiště, v ústraní. Ostatně od roku 1910 byl v penzi a na veřejnosti se objevoval převážně z titulu člena panské sněmovny.

Za svého učitele se však vzali jeho žáci, tehdy již vysokoškolští profesori, resp. renomovaní odborníci. Do časopisu Přehled /nejprve v roce 1910 a později roku 1912/ napsal sérii článků Kamil Krofta /1876-1945/, snažící se hájit Gollovy metodologické zásady a jeho vědecký přínos. V Národních listech /1912/ reagoval Julius Glücklich /1876-1950/, ale nejvíce nevole vzbudila mezi Masarykovými stoupenci odpověď Josefa Pekaře v prvním čísle Českého časopisu historického roku 1912. Jana Herbena /1857-1936/ rozzlobila natolik, že

d
Pekare

Herben
jd

okamžitě napsal několik fejetonů, shrnutých brzy do knížečky Masarykova sekta a Gollova škola. Gollův strach z osobních útoků a skandalizování se ukázal opodstatněný. Herben sklouzl k nechutným mimovědeckým diskvalifikacím a obvinil Golla z programového rakušáctví a poklonkování Vídni. Podobně charakterizoval též Pekaře. Po všem, co Goll pro českou kulturu a vědu vykonal, to byla nehoráznost.

Zmíněné polemiky byly však podružné ve srovnání s hlavním střetnutím, které se odehrálo mezi Pekařem a Masarykem. Pekař jako vůbec první historik z Gollova tábora podrobil Českou otázku a s ní související spisy systematickému rozboru. Pojednání Masarykova česká filozofie vyšlo v Českém časopise historickém na jaře 1912 a vzápětí i ve formě samostatné brožury. Za Gollovu školu promluvil člověk nejpopovanější. Nikdo nestál svému učiteli lidsky a odborně tak blízko, nikdo, kromě samotného Golla, neměl tak obsáhlý rádius, který pokrýval téměř celou českou minulost. Pekař navíc s Gollem text své stati konzultoval, takže výsledné znění odráželo do určité míry i stanovisko zakladatele moderní české dějepisické školy.

Nemá smysl reprodukovat zde obsah Pekařovy polemiky. Stačí uvést, že Masaryka zasáhla na nejcitlivějším místě. Pekař znal totiž obrození jako málokdo, byť tomuto období příliš prací nevěnoval. Na přelomu století, byv přitahován fascinujícím zjevem Palackého, dlouho a detailně studoval kořeny obrozeníské epochy s cílem napsat o ní velkou monografii. Obeznamnost s publicistikou a korespondencí českých buditelů dovolila Pekařovi prohlásit Masarykovo pojetí za ahistorický konstrukt. Myšlenková platforma české reformace 15. století a národního obrození je naprosto rozdílná, tvrdí Pekař. Obrozenci navazovali na živé národní cítění, které v jazykově českém prostředí nepřestalo existovat ani v 17. a 18. století, a zároveň po svém zužitkovali podněty osvícenské a romantické filozofie. Národní obrození tak organicky vyrůstalo z předchozí epochy i z české půdy a nebylo by možné bez katolického vlastenectví, které spoluformovalo jeho tvářnost, ani bez myšlenkového bohatství novodobých proudů, přicházejících z ciziny. Že tu stál Masarykův oponent blíže historické pravdě, netřeba podtrhovat. Rovněž v pasážích věnovaných husitství a reformaci

Pekař Masaryka usvědčil z neznalosti pramenů a z anachronického promítání moderního obsahu do středověkých pojmů. "Realista" Masaryk se dopustil fakticky stejných prohřešků jako mladočeští liberálové, zjednodušující Palackého výklad a spatřující v husitech bojovníky za ideály novověké demokracie.

V Pekařově organickém pojetí je husitství svázáno spíše se středověkem a osvícenství ctívá bránu moderní době. Nakolik je takové chápání plně opodstatněné, ponechme zatím stranou. V každém případě však tato interpretace zpochybňovala od časů Palackého zažitou představu české minulosti. Ačkoli Pekař neubíral husitství jeho velikost, už jen sama skutečnost, že je řadil do středověku, vyvolávala otázku, zda se novodobý český národ nezmýlil, když se s husity identifikoval a prohlásil jejich úsilí za předobraz vlastního snažení. Pekař vložil prst do citlivé rány, leč nikoliv proto, aby jí zacelil, nýbrž aby se česká společnost, probuzena bolestí "chirurgického" zákroku, zamyslela, zda její vidění husitství není jenom dalším ze série mýtů. Masarykův kritik tu nepodlehli katolicismu, jak s oblibou vykládají jeho protivníci, i když katolickou argumentaci objektivně vzato podpořil. Přistoupil k problému především jako vědec, jehož úkolem je mýty bourat, nikoli podporovat. Jeho postoj byl zároveň postojem intelektuála, který neshledává své poslání v nabízení východisek a všeobecně platných receptů, ale v kladení znepokojivých otázek a relativizaci domnělých jistot, které už nabyly podoby nebezpečného sebeklamu.

V porovnání s Masarykem zdůrazňoval Pekař vývojovou kontinuitu a na vyhraněné hodnocení historických jevů v zásadě rezignoval. Ne snad proto, že by hodnotícímu zřeteli nepřisuzoval žádnou váhu. V polemice, jež reprezentovala oficiální názor Gollovy školy, však sdílel obavu svého učitele, aby hodnotící stanoviska a generalizující pohledy nevedly k voluntaristické práci s fakty. Na rozdíl od Masaryka a v souladu s Gollem proto odmítl vyvodit z české minulosti poučení a prohlásil, že opravdový historik musí studovat historii pro historii samu a nikoli nazírat dějinné fakty pod zorným úhlem pevných idejí nebo je dokonce podřizovat mimovědeckým potřebám. Sám měl přitom politický názor jasný. Byl, stejně

jako Goll, důsledným státoprávníkem.

Rozhodčí výrok o Pekařově vědeckém vítězství by však nebyl spravedlivý. Odborníci se dnes kloní k názoru, že husitství sice vzniká v půdě středověku, ale některými svými projevy ukazuje do nové doby. Ani mínění o dalších epochách českých dějin není pochopitelně jednoznačné. Filozofové typu Milana Machovce pak namítnou, že usvědčovat Masaryka z prohrěšků vůči historické vědě je snadné, poněvadž autorovi České otázky nešlo o přímou návaznost reformace a obrození, nýbrž o postižení společné duchovní podstaty obou období, podstaty chápané ovšem v obecném slova smyslu. Opustíme-li půdu dílčích sporů, je tu i jeden velmi závažný důvod, pro který nelze prohlásit Pekaře vítězem. Ač hlavní Masarykův oponent hájil postulát vědy pro vědu a nezřekl se noetické skepse svého učitele, Gollovy pozice přece jen v úplnosti neobhájl. Pustit se s Masarykem do obsáhlé polemiky znamenalo alespoň poněkud uzнат oprávněnost a podnětnost jeho přístupu. Pekař však překročil i svá výchozí stanoviska. Zdůrazňování kontinuity vývoje, organického přerodu jedné epochy v druhou /i Bílá hora je, a tu se Pekař od Palackého a Masaryka mnoho neliší, důsledkem kulturního zemdlení a vyčerpání husitského národa/ a sledování národní myšlenky, vinoucí se českou historií, to vše bylo náběhem k osobité formulaci českých dějin. Pekař ji důkladně propracoval až po skončení první světové války. Ostatně člověk intenzívně prožívající a promýšlející politickou situaci i vědec širokého záběru musí instinktivně tíhnout k uceleným koncepcím. A, byť se sebe více brání apriornímu nazírání, posléze zjišťuje, že bez hodnotících postojů není stavba koncepce možná.

Kolem roku 1910 si Pekař, ale i Šusta, Kybal a někteří další Gollovi žáci uvědomovali, že pozitivistická metoda zavedla českou historiografii do slepé uličky. Přispěla sice k rozrušení romantických přístupů a ke zpřesnění a rozšíření vědeckých poznatků, avšak zároveň oslabilu společenskou prestiž historiografie. V národě, jehož prvním vskutkem moderním politickým vůdcem byl historik a jenž na dějinných argumentech tradičně budoval politické programy, se tento posun přijímal s nesouhlasem. Jindřich Vančura měl velký kus pravdy. Spole-

české vědy plní své poslání v úplnosti tehdy, když společnost oslovují. V opačném případě si udržují poznávací funkci, ale ztrácejí důležitou a podstatnou dimenzi. S odstupem času se tak ukazuje, že Masarykova Česká otázka spočívala sice na vědecky vratké argumentaci, ale svým pojetím historiografie jako humanitní disciplíny komunikující s veřejností odpovídala nastupujícím trendům historického myšlení. Pozitivistický scientismus české historiky nespasil. Česká společnost se, až na výjimky, nezajímala o odborné analytické práce a s českou minulostí se nadále seznamovala prostřednictvím Palackého a jeho popularizátorů, ba ještě více zásluhou beletrie, zvláště historických próz Aloise Jiráska. Jeho romány a povídky ovlivnily v tomto období dějinné povědomí národa výraznějším způsobem než desítky profesionálních badatelů. S konzumací Jiráskových knih sála mysl publika nejen dějinné nazírání Palackého, ale - a to se obvykle nebere v úvahu - též nazírání Tomkovo. Epochálnost, převratnost a nezbytnost Gollovy práce si uvědomovaly pouze odborné kruhy.

Nejnadanější Gollovi žáci zatím hledali možnost, jak nenásilně spojit vědeckou náročnost a objektivitu se sdělností a přitažlivostí podání. Pekař se o to pokusil v Knize o Kosti /1909-1911/, jejíž první díl je půvabným, téměř umělecky ztvárněným vyprávěním o osudech jednoho českého panství v 17. století, zatímco druhá část obsahuje scientistní kritiku pramenů a jejich rozbor. Podobně, byť v obráceném gardu, pojednal o české minulosti přelomu 13.-14. století Josef Šusta ve Dvou knihách českých dějin /1917-1919/. Výrazně zde oddělil "nezáživnou", leč nepominutelnou historii hospodářskou a právní od "atraktivní" historie politické. Ideální syntéza to však ani v jednom případě nebyla. Kulturní historie prozatím zklamala očekávání, a tak Gollovi žáci hledali dále. Filozofii dějin se přitom vyhnout nemohli.

Nalézt cestu z labyrintu protichůdných úvah se snažil rovněž Zdeněk Nejedlý /1878-1962/, přední žák Jaroslava Golla i Otakara Hostinského, profesor muzikologie na pražské filozofické fakultě. Ačkoli svůj obor pojímal vždy historicky, měl osobitý a vyhraněný cit pro umělecké dílo. Tato dispozice jej spolu se znalostmi uměnovědné a estetické literatury

předurčovala k mezioborovému, kulturněhistorickému poznávání a chápání dějin. Již od let dospívání usiloval Nejedlý o syntézu všech podnětů, jež pokládal za cenné a užitečné pro historikovu práci, byť šlo o přístupy rozdílné, ba vzájemně si protřečící. Pomineme-li vyslovené v juveniliu, že se už v prvních větších pojednáních Nejedlý pohyboval mezi pozitivistickým scientismem a romantismem i mezi úctou k obrozenskému odkazu a porozuměním pro moderní proudy, že se v mnohém inspiroval Palackým, Gollem, Masarykem, Hostinským, Tomkem, Jiráskem, Nietzsche, Diltheyem a Wundtem, ale že se s nimi také v celé řadě bodů rozcházel. Nejedlého snaha skloubit hodnoty minulosti s přínosem rodících se směrů vyrůstala z živelně dialektické představy vývoje lidstva jako organického slučování a přetavování starých a nových elementů. V tomto nekončícím procesu se nakonec vždy prosadí skutečné hodnoty, prospívající jedinci, národu i lidstvu.

Do sporu o smysl českých dějin zasáhl Nejedlý s přímočarostí a razancí sobě vlastní. Hlásil se ke Gollovi, ale obdivoval Palackého a ctil Masaryka. A podobně jako jeho profesor filozofie se snažil syntetizovat pozitivistické principy s platónsky pojímaným ideálem jednoty pravdy, krásy a dobra. Odtud pramení Nejedlého úsilí vysvětlit a překlenout rozpory protichůdných stanovisek. Ano, je pravda, že pozitivismus prospěl historiografii a zároveň zpřetrhal její komunikaci s veřejností, je pravda, že Masarykova metoda je ahistorická a zároveň inspirující, je pravda, že hodnocení minulosti v sobě skrývá nebezpečí subjektivismu a současně umožňuje vyvozovat poučení pro budoucno. Každé pro má podle něho v diskusi o české historii své odůvodněné contra, což však neznamená nepřekonatelný rozpor. Východisko z něho viděl Nejedlý jinde než Masaryk. Zcela upřímně doporučoval spojení opodstatněných Gollových a Pekařových zásad s klady Masarykova přístupu. České dějiny si v jeho podání uchovávají, stejně jako u Pekaře, vývojovou kontinuitu, jedna epocha se organicky mění v epochu druhou. Základem poznání minulosti zůstává princip přísného historismu; Gollův požadavek, aby do zkoumání a interpretace dějin nebylo vnášeno nic z hesel budoucích dob, opakuje i Nejedlý. Nicméně by bylo, podle jeho názoru, poše-

tilé se domnívat, že pravdu o minulosti odhalíme pouze shromážděním a kritickým studiem pramenů. Chce-li badatel proniknout k podstatě určitého historického jevu, ať již celé epochy, jednotlivé události či osobnosti, nesmí spoléhat pouze na odbornou vybavenost. Musí se do zkoumaného problému vcítit, intuitivně ponořit, zmocnit se jej tak, jako se chápe umělec svého tématu. Subjektivní průnik se stává podmínkou dosažení vědecké pravdy. Nikoliv náhodou vznikl Nejedlého spis *Spor o smysl českých dějin* /původně otiskovaný v letech 1912-1913 na stránkách revue *Česká kultura*/ v těsném sousedství autorových prací o Friedrichu Nietzscheovi a Richardu Wagnerovi. Vliv romantického subjektivismu, individualismu, tehdy zvláště oceňovaného titanismu i rodičího se vitalismu se v něm projevil více než zřetelně.

Intuitivní ponor sám o sobě objasnění podstaty minulosti nezaručuje, není-li doprovázen filozofickodějinným nazíráním. Nejedlý tedy přejal Masarykův postulát filozofie dějin, leč vývody svého univerzitního učitele odmítl a sám se pokusil o nový výklad české minulosti. Stejně jako Palacký, Masaryk a Pekař se soustředil na problematiku husitskou a obrozenskou. Husitství však není v Nejedlého pojetí hnutím vysloveně náboženským, nýbrž nejkrásnějším mravním květem středověku, fenoménem, který uvolnil energii pokrokových národních sil. Obrození s husitstvím a bratrstvím nijak ideově nesouvisí, nýbrž vyrůstá z předchozí barokní a umělecké epochy. Nejedlého výklad se tu s Pekařovým téměř shoduje, v jednom aspektu se však podstatně liší. Nejedlý nikde neskrývá, že mu nejde pouze o interpretaci minulosti, nýbrž též o její hodnocení, bez kterého není filozofickohistorický přístup možný.

Vysoké ocenění husitství a obrození v Nejedlého případě dozejista nepřekvapí, je známo dosti dobře z prací historikova stáří. Zaráží však věcný a vyrovnaný tón, s nímž hovoří o pobělohorském období. Autor je neodsuzuje, nýbrž citlivě vnímá jeho světla i stíny a volá po jeho důkladném vědeckém objasnění. Nejedlý ve svých oprávněných požadavcích poznat 17.-18. století vycházel jak z podnětů subjektivisticky laděných filozofických a uměleckohistorických proudů, vyzdvihujících právě barok a romantismus, tak z názorů Aloise Jiráska /1/, jenž právě tehdy začínal pracovat na románu *Temno*.

Ani v tomto díle, ani v ostatních Jiráskových prózách není pobělohorská epocha vysloveně černá, je tmavá. A světlo lepších časů do ní vnášíjí nikoli čeští bratři, žijící v exilu nebo hluboké ilegalitě, nýbrž osvícensky orientovaní a vlastenecky smýšlející katoličtí kněží! S Masarykem /ale též Palackým, Pekařem a Jiráskem/ se Nejedlý shodl v kritice české renesance a tzv. zlatého věku, v němž shledával dobu úpadku, zákonitě ústícího v bělohorskou katastrofu. Z rozhorleného odsudku cítíme však i osten výpadu proti dekadenci, již Nejedlý považoval za nebezpečí, ohrožující morální integritu jednotlivce i národa. A Nejedlého poučení z českých dějin? Je stejné jako u obrozenců a Masaryka: jediné usilovná práce skýtá záruku všestrenného národního vzestupu.

Zatímco Masarykova revue Naše doba byla Nejedlého knihou zklamána, Gollova škola ji naopak uvítala. Josef Pekař i Josef Šusta /1874-1945/ věnovali úvahám svého kolegy obsáhlé referáty a její národní a vitalistický tón ocenil rovněž mladý Jaroslav Werstadt /1888-1970/, stoupenec radikálního státoprávnictví. Určité výhrady, pronesené na adresu práce a konstatující autorův vypjatý subjektivismus, sotva mohly předpokládat, kde Nejedlého živelná dialektika a sklon k vyhraněnému hodnocení jednou skončí. Vyhraněně kontrastní vnímání světa ve spojení s komunistickou ideologií a Leninovým pojetím dvojí kultury přeměnilo postupně vědce Nejedlého v stárnoucího propagandistu, hájícího černobílý obraz minulosti i přítomnosti. Kvůli závěru života bychom však neměli přehlížet Nejedlého skutečné postavení ve vývoji české kultury, musíme je ovšem sledovat v širším dobovém kontextu, a nikoli vytržené ze souvislosti, jak se done dávna dělo.

Spor o smysl českých dějin se až do roku 1914 stále dotýkal výkladu a hodnocení husitské a obrozenské doby jako klíčových epoch české minulosti. Gollovi žáci upozorňovali, že bez studia dalších období nemůže být poznání české minulosti dostatečné. Netrvalo dlouho a v tradičním nazírání na minulost se objevila trhlinka. Literární kritik a esejista Miloš Marten /vlastním jménem Miloš Šebesta; 1883-1917/, psal svůj podmanivý dialog Nad městem v letech první světové války a jeho vydání se už nedočkal. Fiktivní rozhovor Čecha

Marten

Michala s cizincem Allanem býval zjednodušeně a nepřesně interpretován jako defenze katolického pojetí české minulosti. Není tomu tak. Marten zpochybnil schémata, v nichž se výklady českých dějin pohybovaly a která nedokázaly prolomit. Konfrontace pohledu zevnitř, reprezentovaného Čechem spoutaným vlastní historií, a pohledu zvnějšku, personifikovaného vzdělaným zahraničním návštěvníkem, spěje k relativizaci dosavadních měřítek a hodnot. Jinak může nahlížet a posuzovat českou minulost cizina a jinak lidé s ní svázání. Poukaz na nesporné umělecké a kulturní kvality českého baroka vlastně jen působivě opakovala postřehy, které na prahu první světové války publikovali F. X. Šalda, Arne Novák, Zdeněk Wirth, Vladimír Helfert i další badatelé.

Martenovo dílo vyšlo v bibliofilské úpravě i nákladu v roce 1917, v roce, kdy česká historie promlouvala k národu s mimořádnou naléhavostí. Bez ohledu na předválečné spory o smysl českých dějin se všichni jejich aktéři zapojili do veřejného života a využívali historických argumentů ke konkrétním politickým cílům. Goll se v obavě před vítězstvím pangermánských idejí vyslovil pro uchování podunajského soustátí, ovšem federativně přebudovaného, Pekař horlil pro státoprávní program a v novinách i přednáškách odvážně napadal vídeňský centralismus, Nejedlého snahou bylo udržet i ve válečné vřavě hodnoty české kultury. A Masaryk hned v roce 1914 opustil představu federalizovaného Rakouska, jehož existenci v České otázce podpořil, a jako vůdce zahraničního odboje stál nakonec u zrodu samostatné Československé republiky. Státu, který vznikl zkombinováním historickoprávních a přirozeněprávních principů, leč na přání národnostních menšin žádné zvláštní ohledy nebral. Proti snaze sudetských Němců o odtržení argumentoval Masaryk v letech 1918-1919 historickým právem, v případě připojení Podkarpatské Rusi přirozeným právem a proti Maďarům na jižním Slovensku s chledem profesionálního politika. Jde prý o pomaďarštěné Slováky! Tek se jen potvrdilo, že Masarykovi vždy šlo především o politický program, který historií pouze zdůvodňoval. Spor o smysl národní minulosti se v letech první republiky posunul do kvalitativně

jiné roviny a rozrostl se o další rozměry.

Všechno tedy bylo jinak. Český národ nedosáhl politické svébytnosti ani zásluhou průmyslové a kulturní vyspělosti, ani usilovnou prací a vypjatou mravností, ani naplňováním humanity, ani radikálním nacionalismem, ba ani prosazováním státoprávní myšlenky. Vývoj se ubíral jinou cestou, než předpokládali všichni, kdo sváděli o výklad české historie vášnivé boje, ať už z ní vyvozovali poučení a politické programy nebo nikoli. Středoevropská monarchie se zhroutila ve válečném požáru. Česká otázka se dočkala řešení ve chvíli, kdy se stala součástí hlubokých a převratných procesů v evropském a světovém měřítku.

Skeptický čtenář se proto nyní může plným právem ptát, mají-li české /i jiné/ dějiny vůbec nějaký smysl a zda má význam tento smysl hledat. Osobně si myslím, že jde o špatně zadanou otázku. Každý, kdo na ni odpovídá kladně, dává zároveň najevo, že ví nebo alespoň tuší, k jakému cíli vývoj národů, států a celého lidstva směřuje, že zná budoucnost. Dočasně se některé z těchto sebevědomých předpovědí vyplnily, žádná z nich se však nedočkala definitivního stvrzení. Poznávejme proto dějiny pro poznání samo, možná, že pak lépe pochopíme souřadnice, v nichž se pohybujeme. Smysl dějin však, jak moudře praví soudobý český historik Jaroslav Marek, musí být člověkem znovu a znovu tvořen.